

رذایل اخلاقی عاشق و معشوق در داستان‌های غنایی نظامی و شاهنامه فردوسی (با تکیه بر نسخ مصور خمسه و شاهنامه دوره قاجار محفوظ در موزه ملک)

چکیده

ادبیات غنایی و حماسی دو گونه مهم از انواع ادب به‌شمار می‌روند. نظامی و فردوسی به ترتیب دو شاعر غنایی و حماسی هستند که عشق و اخلاق در آثارشان به‌ویژه در اشعار عاشقانه آن‌ها جایگاه والایی دارد. در این اشعار شخصیت‌های داستان‌ها، از لحاظ اخلاقی دارای روحی متعالی هستند. فضایل اخلاقی در داستان‌های غنایی به‌وفور یافت می‌شود و آنچه که معمولاً بدان پرداخته نشده و یا کم‌تر التفات شده رذایل اخلاقی عاشق و معشوق در داستان‌های غنایی است. در آثار این دو شاعر گران‌سنگ عاشق و معشوق دارای فضایل و رذایل اخلاقی هستند. در این تحقیق نشان داده شده مهم‌ترین رذایل اخلاقی که در عاشق و معشوق دیده می‌شود چیست و چرا این ویژگی‌های ناپسند در آن‌ها یافت می‌شود و کدام عشاق و معشوق‌ها بیشتر دارای این صفات نازیبا هستند. صفات اخلاقی مانند ستمکاری و قدردان نبودن، هوسرانی و خیانت، خودخواهی، تکبر و... هم برای عاشق و هم برای معشوق جزو رذایل اخلاقی محسوب می‌شود. تجلی اخلاق عاشق و معشوق در نگاره‌های نسخ خمسه و شاهنامه مصور دوره قاجار نیز دیده می‌شود.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی رذایل اخلاقی عاشق و معشوق در خمسه نظامی و شاهنامه فردوسی با تکیه بر نسخه مصور خمسه و شاهنامه قاجار در موزه ملک.
۲. بررسی تفاوت عشق مردان و زنان طبقات بالای اجتماع نسبت به دیگران.

سؤالات پژوهش:

۱. باتوجه به داستان خسرو و شیرین نظامی و شاهنامه فردوسی رذایل اخلاقی عاشق و معشوق چیست؟
۲. عشق مردان و زنان طبقات بالای اجتماع نسبت به دیگران چه تفاوتی دارد؟

کلیدواژه‌ها: رذایل اخلاقی، عاشق، معشوق، داستان خسرو و شیرین نظامی، شاهنامه فردوسی.

مقدمه

بخش بزرگ منظومه‌های فارسی را منظومه‌های غنایی، یعنی منظومه‌هایی که شاعر در آن‌ها به بازگویی داستانی عاشقانه پرداخته است، تشکیل می‌دهد. به علاوه، بسیاری از آن‌ها منظومه‌های حماسی‌اند که شاعر در آن‌ها به بازگویی داستان‌های حماسی پرداخته و بسیاری از آن‌ها منظومه‌های اخلاقی و تعلیمی‌اند که شاعر از طریق روایت به وعظ و اندرز و اخلاق و آموزش دست یازیده است و بسیاری از آن‌ها منظومه‌های عرفانی‌اند و... در ادبیات فارسی معمولاً برای بیان این موضوعات، قالب مثنوی، آن هم در اوزان و بحور عروضی محدود، به کار گرفته می‌شود. البته گاهی دیگر قالب‌های شعر فارسی نظیر قصیده و قطعه نیز استفاده می‌شود. به طور کلی، تقریباً کلیه منظومه‌های سروده شده تا اواخر قرن سیزدهم در قالب مثنوی است (میرصادقی، ۱۳۷۳: ۲۵۷).

منظومه‌های «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» از جمله داستان‌های منظوم عاشقانه نظامی که ارائه‌دهنده تصاویر و مضامین تازه و بدیع است و از اندیشه عظیم و حکمت وسیع وی حکایت می‌کند. شاهنامه فردوسی نیز، گرانمایه‌ترین منظومه حماسه ملی ایران است که فردوسی، حکیم فرزانه طوس بیش از هزار سال پیش برای به نظم درآوردن آن، دشواری‌ها و ناهمواری‌های بسیار بر خود هموار کرد تا بتواند تاریخ باستانی ملت ایران را برای نسل‌های پس از خود، روایت کند. اگرچه شاهنامه، متنی حماسی است که نبردهای ایران و توران را گزارش کرده است. اما تماماً پهنه جنگ و خونریزی نیست، بلکه در هر سه دوره اساطیری، پهلوانی و تاریخی آن عشق و روابط عاشقانه نیز فرمانروایی دارد، عشق‌هایی پاک چون دلدادگی زال و رودابه، رستم و ته‌مین، بیژن و منیژه و... توصیف عشق از زبان فردوسی عقیف‌ترین نمونه عشق است (رضایی، ۱۳۸۴: ۳۹). در منظومه حماسی فردوسی داستان‌های عاشقانه جایگاهی خاص دارد؛ زیرا عشق از نظر فردوسی پاک و متعالی است، پس ثمره آن برای پهلوانان صبوری، پاک‌دامنی، گذشت و فداکاری بود که در داستان‌های عاشقانه او نمود پیدا کرده است. پژوهش حاضر، به بررسی رذایل اخلاقی عاشق و معشوق در داستان‌های غنایی نظامی و شاهنامه فردوسی با تکیه بر نسخ مصور خمسه و شاهنامه مصور دوره قاجار محفوظ در موزه ملک می‌پردازد.

تحقیقات بسیاری درباره آثار نظامی و شاهنامه انجام شده است، ولی اثری که به صورت جداگانه به این موضوع بپردازد یافت نشده است. با آنکه تعداد قابل ملاحظه و چشمگیری از پژوهش‌های ادبیات فارسی به ویژه ادبیات غنایی اختصاص به این شاعر نام‌آور دارد، اما درباره داستان‌های غنایی نظامی و شاهنامه فردوسی تحقیقی دیده نشد و هرچه یافت شده بیشتر در باب معشوق، سیمای زن و هنر شاعری نظامی است. اما درباره ویژگی‌های عاشق در آثار شاعران دیگر پایان‌نامه‌های زیر یافت شد: راد (۱۳۹۰) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی روان‌شناسی شخصیت عاشق در غزلیات صائب» به بررسی اخلاق عاشق در شعر صائب پرداخته است. درباره عشق در شاهنامه نیز پژوهش‌های گوناگونی انجام شده است. شاه‌کرمی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «عشق زنان به پهلوانان ملی در شاهنامه»، به بررسی ماهیت عشق زنان در شاهنامه پرداخته است. تمیمی توان‌دشتی و سلیمانی بروجردی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «عشق و مهرورزی در منظومه حماسی شاهنامه فردوسی» به بررسی مقوله عشق در شاهنامه پرداخته‌اند. کاظمی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه داستان‌های عشقی شاهنامه فردوسی با مثنوی مهر و ماه از جمالی دهلوی» به یک بررسی تطبیقی در حوزه موضوع عشق دست زده است. اما تاکنون به موضوع رذایل اخلاقی عاشق و معشوق در شاهنامه و خمسه پرداخته نشده است.

نتیجه‌گیری

ادبیات غنایی و حماسی که دو گونه مهم از انواع ادب به‌شمار می‌روند هر یک با ویژگی‌های خاص خود از دیگری کاملاً متمایز است. عشق‌های مطرح در میان شخصیت‌های شاهنامه عشق‌هایی زمینی و واقعی است که به وصال رساننده و کم سوزوگداز است. طرح این‌گونه از عشق‌ها در تلطیف فضای داستان‌ها و دورشدن از جو غالب حماسی و تاریخی شاهنامه تأثیر به‌سزایی دارد. جریان و مسیر عشق‌ورزی در شاهنامه با توجه به طبقه اجتماعی مردان و زنان متفاوت است که زنان طبقه بالای اجتماع زیبایی، توان جسمی و پهلوانی، شجاعت و مقام اجتماعی مرد را در نظر می‌گیرند عشق‌های شاهنامه پاک، صادقانه و دوسویه هستند به‌جز عشق هوس‌آلود سودابه بر سیاوش و عشق حرام شیرویه بر شیرین بعد از مرگ خسرو پرویز. شاعری همچون نظامی نیز کوشیده است تا راز و رمز عشق را در قالب داستان‌های عاشقانه زمینی به تصویر بکشد و به بیان تحلیل عملکرد اخلاقی شخصیت‌ها و ویژگی‌های عشق آن‌ها بپردازد.

ویژگی‌های اخلاقی عاشق و معشوق در اشعار نظامی و فردوسی متنوع است. در این دو اثر عاشق و معشوق دارای فضایل و رذایل اخلاقی هستند. از جمله رذایل اخلاقی عاشق و معشوق در اشعار این دو شاعر می‌توان به تکبر و خودپرستی، تهمت‌زدن به معشوق، قدردان نبودن، قتل، هوسرانی و خیانت، خودخواهی، ستمکاری و... اشاره کرد. از جمله رذایل اخلاقی معشوق در اشعار این دو شاعر می‌توان به تکبر و خودپرستی و خودخواهی اشاره کرد که در واقع برای معشوق حسن و برای عاشق قبح اخلاق محسوب می‌شود و صفات اخلاقی مانند ستمکاری و قدردان نبودن، هوسرانی و خیانت، خودخواهی، تکبر و... هم برای عاشق و هم برای معشوق جزو رذایل اخلاقی محسوب می‌شود. خسرو که شاهزاده‌ای دلداد است فردی هوس‌باز، بی‌وفا در عشق، تنوع‌طلب، مغرور و متکبر، باده‌خوار، عشرت‌طلب و تجمل‌گرا و ستمکار است؛ ولی در عین حال خصوصیات مثبتی همچون دانش‌اندوزی و بخشندگی را هم داراست. بیژن قصاص قبل از جنایت می‌کند و عموم زنان، از جمله منیژه را به سخن‌پراکنی محکوم می‌کند. شیرین به خاطر عشقش به خسرو، مریم همسر خسرو را با زهر می‌کشد و خسرو باعث مرگ فرهاد می‌شود در شاهنامه، عشق حرام جز در دو مورد بازگو نمی‌شود عشق سودابه بر ناپسری‌اش سیاوش و عشق شیرویه بر نامادری‌اش شیرین که هوس‌هایی بیش نیستند؛ در حقیقت، این هوس‌ها درصدد غصب جایگاه عشق‌اند و محکوم به نابودی هستند. این وقایع در نسخ مصور خمسه و شاهنامه قاجار در موزه ملک نیز به چشم می‌خورد.

فهرست منابع و مآخذ

اسلامی ندوشن، محمدعلی. (۱۳۷۰). جام جهان‌بین (در زمینه نقد ادبی و ادبیات تطبیقی). تهران: جامی.
اکبرزاده، علی؛ زهتاب، مرجان. (۱۳۹۵). «مقایسه عشق در ادبیات غنایی و حماسی (با تکیه بر آثار نظامی گنجوی و شاهنامه فردوسی)». همایش ملی ادبیات غنایی، اصفهان، گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد.

امام، عباس. (۱۳۸۵). «مکر و نیرنگ در شاهنامه». مجله نامه انجمن، شماره ۲۳، ۱۷۲-۱۵۵.

تلوری، پگاه و معمارزاده، پیمان. (۱۳۹۵). «عشق در آینه دو متن حماسی شاهنامه فردوسی و بهمن‌نامه». فصلنامه مطالعات ادبیات، عرفان و فلسفه، شماره ۴، ۳۸۲-۳۵۳.

تمیمی تواندشتی، غلامرضا و سلیمانی بروجردی، ندا. (۱۳۹۶). «عشق و مهرورزی در منظومه حماسی شاهنامه فردوسی». دومین همایش بین‌المللی و چهارمین همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران، تهران: مؤسسه پژوهشی مدیریت مدرن.

حاتمی، حافظ و میراحمدی، زهرا. (۱۳۹۵). «رویکرد اخلاقی منظومه‌های بزمی خواجه کرمانی». نشریه علمی - پژوهشی، پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، شماره ۳۰، ۸۷-۱۱۲.

حسینی دشتی، سیدمصطفی. (۱۳۷۹). معارف و معاریف (دایره‌المعارف جامع اسلامی). تهران: آرایه.

حمیدیان‌راد، سعید. (۱۳۷۲). درآمدی بر اندیشه و هنر فردوسی. چاپخانه سعدی، تهران: انتشارات ناهید.

راد، سیدحسن. (۱۳۹۰). بررسی روان‌شناسی شخصیت عاشق در غزلیات صائب، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بوعلی سینا، همدان.

رضایی، ولی. (۱۳۸۴). زنان عاشق در شاهنامه. کرمانشاه: انتشارات طاق بستان.

ریاحی، لیلا. (۱۳۷۶). قهرمانان خسرو و شیرین. چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.

ریاضی، حشمت‌الله. (۱۳۸۵). داستان‌ها و پیام‌های نظامی گنجوی، به کوشش حبیب‌الله پاک‌گوهر، تهران: حقیقت.

سپهری، رقیه. (۱۳۸۱). جام جهان‌نمای فردوسی. تهران: جام‌گل.

سینا. رستگار؛ فسایی، منصور. (۱۳۸۰). تصویرآفرینی در شاهنامه. شیراز، چاپ کورش.

شاه‌کرمی، سهیلا. (۱۳۹۷). «عشق زنان به پهلوانان ملی در شاهنامه». اولین همایش بین‌المللی زبان و ادبیات فارسی، همدان، دبیرخانه دائمی کنفرانس.

شمیسا، سیروس. (۱۳۷۳). انواع ادبی. تهران: نشر فردوس.

طوسی، نصیرالدین. (۱۳۸۶). گزیده اخلاق ناصری. تهران: انتشارات قدیانی.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۵). شاهنامه. به کوشش عل‌اکبر اکبریان‌راد، دوجلدی، تهران: الهام.

عزالدین کاشانی، محمودبن‌علی. (۱۳۸۹). مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه. تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: هما.

کاظمی، سیده فلیحه زهرا. (۱۳۹۵). «مقایسه داستان‌های عشقی شاهنامه فردوسی با مثنوی مهر و ماه از جمالی دهلوی». همایش ملی ادبیات غنایی، اصفهان، گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد.

مرتضوی، منوچهر. (۱۳۷۲). فردوسی و شاهنامه. تهران: مطالعات و تحقیقات فرهنگی وابسته به وزارت علوم.

میرصادقی، میمنت. (۱۳۷۳). واژه‌نامه هنر شاعری. تهران: نشر قبله.

نراقی، مهدی ابن‌ابی‌ذر. (بی‌تا). جامع‌السعادات. ترجمه جلال‌الدین مجتبیوی، تهران: حکمت.

نظامی، الیاس‌بن‌یوسف. (۱۳۷۹). خسرو و شیرین. تصحیح حسن وحید دستگردی، چاپ دوم، تهران: انتشارات سوره مهر.

منافی اناری، سالار. (۱۳۷۷). «عشق عرفانی، مجله زبان و ادب». دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه
علامه طباطبائی، شماره پنجم، ۱.